

KOVÁCS Teofil¹:

Lehet-e vasárnap vadászni? Szabályok vasárnapra

Abstract. Is Hunting allowed on Sundays? Rules for the Seventh Day

The present study is part of a longer research project which aims at presenting the international movement for the sanctification of Sunday between 1875 and 1878 in the light of the periodical *Evangéliomi Protestáns Lap (EPL)*, founded and edited between 1875 and 1878 by Ferenc Balogh (1836–1913), a Reformed church and dogmatic historian and professor of church history in Debrecen, supplemented by domestic news from the periodicals *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)* and *Erdélyi Protestáns Közlöny (EPL)*. Church associations, tenders, religious and secular newsletters, publications and conferences played a major role in the international struggle for a Sunday off. This is how the International Sunday Movement came into being. The professor from Debrecen also supported it and kept the issue of Sunday celebration on the agenda with his *Evangéliomi Protestáns Lap*. The issue was not only examined from an ecclesiastical point of view at the time, but its social and health implications were also pointed out. The issue of Sunday rest was of great interest. The problem is not a recent one, but the transformation of economic life has brought the issue to the fore more strongly. Most of the problematic Sunday working has come from the railways, industry, and commerce, with little mention of agriculture.

In this paper, we examine what church life was like on Sundays, what kinds of work and activities were banned by church and piety movements at

¹ PhD, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára – tudományos főmunkatárs; e-mail: tkovacs@silver.drk.hu.

home and abroad, and what role was played by the example and personal responsibility of the leading classes. Attention is drawn to specific phenomena that seem contradictory to people today such as the fact that hunting was forbidden on Sundays, but not horse riding and exhibitions. We will show how the time of worship was protected, how Sunday trips, excursions, visits to museums, galleries, and public gardens were judged, and what the movement expected of the state. What were the practical consequences of Sunday drinking and what were the counter-effects of Sunday bans.

Keywords: Ferenc Balogh, Lord's Day Observance Society, Sunday observance, Evangelical Protestant journal, bank holiday, Sunday

1. Bevezetés

A jelen tanulmány egy hosszabb kutatás része, amely a vasárnap megszentelésére indított nemzetközi mozgalmat kívánja bemutatni 1875 és 1878 között a Balogh Ferenc² (1836–1913) debreceni református egyház- és dogmatörténész professzor által alapított és szerkesztett 1875–1878 között megjelenő *Evangyéliomi Protestáns Lap (EPL)*³ tükrében, kiegészítve azt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)*, valamint az *Erdélyi Protestáns Közlöny (EPL)* híradásaival. Mind a három lap más-más irányultságú volt. Az *EPL* a

² ÖTVÖS László (1997): *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*. Debrecen – Budapest, Lux – Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya; KOVÁCS Ábrahám (2010): *Hitvédelem és egyháziasság: a debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan; KOVÁCS Ábrahám (2021): The Impact of Scottish Peregrination on the History of Education: From Darwin to Anglo-Saxon Pedagogy / A skót peregrináció művelődéstörténeti hatása: Darwintól az angolszász pedagógiáig, In: *Historia Ecclesiastica*. 284–294.; KOVÁCS Ábrahám (2022): The Development of Hungarian Traditional Theology | Die Entstehung der ungarischen traditionellen Theologie, In: *Journal for the History of Modern Theology*. 29. 1. 23–44.

³ Az *Evangyéliomi Protestáns Lap* egyházi hetilapot többszöri előfizetési felhívás után 1875-ben indította el Balogh Ferenc. A debreceni újortodoxia szellemiségében szerkesztett lap 1878-ban szüntette be tevékenységét. ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, MREZS Sajtóosztálya. 185.; MÁRKUS Mihály (1983): Teológiai irányzatok, In: Bartha Tibor – Makkai László (főszerk.): *Studia et ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest, MREZS sajtóosztálya. 159.

debreceni újortodoxia szócsöve, a *PEIL* a liberális protestáns vonulat megjelenítője volt, az *EPK* pedig a konzervatív tradicionális irányt testesítette meg. Ezek egyházi lapként természetesen hasonló témákkal foglalkoztak, időnként reflektálva is egymásra. Erre példa, amikor az *EPK* részletesen ismerteti Ballagi Mórnak a *PEIL*-ben megjelent, az újság 1858–1878 közti húsz évét bemutató elemzését, kiemeli a laptársnak a vasárnap témakörében kifejtette tevékenységét is.⁴

A 19. század második felében számos egyházi lap – *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, *Erdélyi Protestáns Közlöny*, *Erdélyi Protestáns Lap*, *Dunántúli Protestáns Lap*, *Debreceni Protestáns Lap* – foglalkozott az egyháziasság, a templomba járás és a keresztyén vallásgyakorlat visszaszorulásával mind a református, mind pedig az evangélikus egyházon belül. Balogh Ferenc, aki a debreceni újortodoxia atyjaként korának kiemelkedő jelentőségű alakja volt, lapjában számos kérdésben hallatta szavát. Az egyháziasságot, hitvallósságot és megélt vallásgyakorlatot elősegítő munkásságába illeszthető be a vasárnap megszenteléséért folytatott harc is.⁵ A vasárnap mellett természetesen még számos más ügy érdekében is felszólaltak a kor keresztyénei. Például Európa-szerte nemzeti mértékletességi egyletek jöttek létre az alkoholizmus leküzdésére,⁶ illetve elindult a Keresztyén Ifjúsági Egyesületek munkája, hazánkban, Hódmezővásárhelyen pedig egyesületi formában harcoltak a káromkodás ellen.⁷

A munkaszüneti vasárnapért folytatott nemzetközi küzdelemben az egyházi egyesületek, pályázatok, vallásos és világi hírlapok, kiadványok, konferenciák nagy szerepet kaptak. Így jöhetett létre a Nemzetközi Vasárnapügyi Mozgalom is. A debreceni professzor is támogatta⁸ és *Evangéliomi Protestáns Lapjával* napirenden tartotta a vasárnap megünneplésének kérdését.

⁴ *Lapszemle. EPK.* 1878. január 20. 35.

⁵ KOVÁCS Ábrahám (2019): Is Christ Proclaimed to Christians? The Impact of Scottish Evangelicalism on Hungarian Theology, Piety, and Praxis (1841–1945), In: *Perichoresis*. 17. 4. 111–131.

⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban = *PEIL*): *Külföldi egyház és iskola*. 1878. október 20. 1347.

⁷ *Erdélyi Protestáns Közlöny* (a továbbiakban = *EPK*): *Szeremlei Samu: Ne káromkodjunk!* 1871. december 7. 395.

⁸ KOVÁCS Ábrahám (2018): New Reformation in Debrecen? Church-Reviving Activity of the Peter Juhász Méliusz' Later Follower – Ferenc Balogh (Debrecen's New Orthodoxy as a New

A kérdést nemcsak egyházi szempontból vizsgálták a korban, hanem rámutattak annak társadalmi, egészségügyi vonatkozásaira is. A vasárnap munkaszünet témája nagy érdeklődésre tartott számot. A probléma nem új keletű, azonban a gazdasági élet átalakulása erőteljesebben felszínre hozta a kérdést. A legtöbb problémás vasárnap munka a vasút, az ipar és a kereskedelem területéről került ki. Érdekes módon a mezőgazdaságot alig említik.

A vasárnap témájával foglalkozó első dolgozat⁹ azt vizsgálta, hogy miként jött létre a vasárnapügyi mozgalom, a külső, kegyességi megjelenési formák és cselekvések mögött milyen vallási tartalom, azaz milyen teológiai felfogás állt. A tanulmány a bibliai igék sajátos magyarázatát vagy épp teológusok érvelését mutatta be a források tükrében. A második tanulmányban¹⁰ azt vizsgáltuk meg, milyen társadalmi, politikai, családvédelmi és egészségügyi szempontok merültek fel a vasárnap védelme érdekében. A mozgalom tagjai nagy hangsúlyt fektettek a különösen érintett munkásrétegek megvédésére. Párizsban külön munkáspártoló protestáns társaság jött létre, melynek célja az, hogy a hozzáfordulók támogatásán túl a munkások és munkáltatóik közötti testvéri viszonyt teremtsen.¹¹ Ezen szempontok után pedig bemutattuk, hogy a vasárnap megszenteléséért milyen formában küzdöttek: gyűlések, konferenciák, kiadványok, egyházi énekek.

Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, milyen volt vasárnap az egyházi élet, és milyen munkákat és tevékenységeket tiltottak az egyházas, kegyességi mozgalmak külföldön és itthon. Milyen szerepet játszott a vezető rétegek példaadása és a személyes felelősség. Felhívjuk a figyelmet olyan sajátos, a mai ember számára ellentmondásosnak

Reformation) | Újreformáció Debrecenben? Méliusz Juhász Péter kései utódjának, Balogh Ferencnek egyház-megújító munkássága (a debreceni újortodoxia mint újreformáció), In: *Historia Ecclesiastica*. IX. 2. 108.

⁹ KOVÁCS Teofil (2021): Balogh Ferenc és a Vasárnap Megszentelése Mozgalom az Evangyéliomi Protestáns Lap tükrében, In: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.): „... Tanácsaid hűség és igazság”. *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Sárospatak, TiREK. 139–154.

¹⁰ KOVÁCS Teofil [megjelenés előtt]: Ferenc Balogh and the Movement for the Observation of the Sundays, the Lord's Day in the Light of *Evangyéliomi Protestáns Lap*, In: *Evangelical Protestant Journal* Part II.

¹¹ *Evangyéliomi Protestáns Lap* (a továbbiakban = EPL): B.F.: *A francia protestáns „vallásos társulatok” évi közgyűlései*. 1875. május 14. 183. Az *Église Libre* tudósítása nyomán.

tűnő jelenségre, mint hogy például vasárnap tiltott volt a vadászat, de a lófuttatás és kiállítás nem. Bemutatjuk, hogyan védték az istentisztelet idejét, hogyan ítélték meg a vasárnapi utazást, kirándulást, múzeumok, képtárak és köztertek látogatását, mit várt el a mozgalom az államtól, milyen gyakorlati következménye volt a vasárnapi részegségnek és milyen ellenhatása volt a vasárnapi tiltásoknak.

A német protestáns egyesület állásfoglalása szerint a vasárnap a nyugalomnak, de nem a semmittevésnek az ünnepe. Ők a kényszert elutasították, mivel az szerintük az igaz vallásosságnak volna kárára: „Nem a vasárnap megszentelése tesz egy népet vallásossá, hanem a vallásos kegyesség szenteli meg a vasárnapot.”¹²

A kutatás elsődleges forrásaként a Balogh Ferenc által kiadott lapban megjelent cikkeket használtuk fel, kiegészítve a *PEIL* és az *EPK* írásaival. Ezen kívül felhasználtuk Balogh Ferenc edinburghi naplóját is, mely Kovács Ábrahám szerkesztésében jelent meg.¹³ A nemzetközi viszonylatokra való rátekintés végett másodlagos forrásként Valérie Lathion¹⁴ és Friedrich Heckmann¹⁵ írásaiból is dolgoztunk, hogy a lapban megjelenő más európai, esetleg amerikai példákkal a mozgalom egyfajta teljesebb körképét is bemutathassuk.¹⁶

2. Egyháziasság/vasárnap a 19. században

2.1. A vasárnap skóciai megünneplése és Balogh Ferenc

Amikor Balogh Ferencnek a vasárnap megszentelése érdekében kifejtett tevékenységét vizsgáljuk, nem mehetünk el mellett, hogy megemlítenénk, Balogh mit tapasztalt Skóciában a hetedik nap megünneplése kapcsán.

¹² *PEIL: Sántha Károly: Újra a vasárnap megszenteléséről.* 1876. december 24. 1640.

¹³ KOVÁCS Ábrahám (2016): *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója.* Budapest, L'Harmattan.

¹⁴ LATHION, Valérie (2007): *Un Dimanche pour Dieu ou pour l'homme? Une croisade philanthropique et religieuse pour la défense du dimanche chrétien. Modèles et pratiques aux XIXe et début du XXe siècles.* Genève, Université de Genève.

¹⁵ HECKMANN, Friedrich (1986): *Arbeitszeit und Sonntagsruhe: Stellungnahmen zur Sonntagsarbeit als Beiträge kirchlicher Sozialkritik im 19. Jh.* Essen, Verlag Die Blaue Eule.

¹⁶ KOVÁCS (2021), 140. A vasárnapkal kapcsolatos hazai forrásoknak és feldolgozásoknak akár egy hosszabb időszakra kiterjedő alapos vizsgálata további kutatások feladata lehet.

A skót evangélikások a vasárnapot majdnem olyan szigorúsággal ünnepelték meg, mint a zsidók a szombatot. A Free Church of Scotland hívei az Úr napjára nem is a *Sundayt*, azaz a vasárnapot használták a hétköznapi beszédben, hanem a *Sabbath* szót. Nem véletlenül, hiszen ahogy Heckmann írja, az ottani vasárnapértelmezésre a zsidó szombat nagy hatással volt.¹⁷ Balogh Edinburgba megérkezve, megdöbbenve írta naplójába, hogy a város vasárnap szinte teljesen kihalt volt. Csak a templomok és a gyógyszertár volt nyitva.¹⁸ Egyik ottani ismerőse megrökönyödött azon, hogy Magyarországon vasárnap este színházi előadásokat tartanak.¹⁹

Balogh naplójában nagyon alaposan leírta a skót evangélikál vallásosság vasárnapját, melyben semmi sem zavarhatta a hívek hitbeli elmélyülését. „... a világi, üzleti stb. dolgokról nem beszélhetni. Ezek csak zavarnák a lélek vallásos emelkedését, hírlap olvasása, zongorázás, világi tartalmú könyvek stb. szinte kegyesség ellenesek. Az étkezés sem annyi és olyan mint máskor; sétálás, utcák járása stb, szinte nem használhatók e nap.”²⁰ A gyerekek az istentiszteletek között csak vallásos tárgyú könyveket olvashattak. Este pedig az egész család a cselédekkel együtt a kátéval foglalkozott. Ezt Balogh szívügyének tekintette. Szerinte nálunk a cselédek hiányzó kátéoktatása miatt annyi a rossz cseléd: „Mily ellentétes ez a vasárnap a mi continenti dorbézoló, dőzsölő vasárnapunkkal... Az egy korcsmai, ez egy templomi léghöz és csendes atmospherához hasonló. – Tán van némi tulság itt, de ott még több s bizonyára ha nézzük az eredményt, ez áldásosabb. – Rám nagy hatással volt e családi vasárnap szemlélése.”²¹

2.2. A vasárnap szerepe

Gyáni Gábor az ünnepként számon tartott napok három fajtáját különbözteti meg, melyek háromnegyede vallási eredetű, egyötöde családi eseményhez kötődik, végül pedig három napot valamely politikai esemény vagy nemzeti évforduló határozott meg.²² Itt a vallási eredetű ünnepekről essék szó.

¹⁷ HECKMANN (1986), 30.

¹⁸ KOVÁCS (2016), 28.

¹⁹ I. m. 36.

²⁰ I. m. 179.

²¹ I. m. 180.

²² GYÁNI Gábor (1998): *Az utca és szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 59.

A tárgyalt időszakban Magyarországon a vasárnap védelme törvényileg volt biztosítva a vallásszabadságot szavatoló 1868. évi, a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzásáról szóló 53. tc. 19. §-val is,²³ mely kimondja: „Vasárnapokon azonban minden nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munka felfüggesztendő.”²⁴ A törvény szerint azonban egyik vallás tagjai sem kényszeríthetők más vallás ünnepeinek megtartására, és tilos volt minden olyan zajjal járó tevékenység folytatása, amely valamely egyház vallásos ünnepén a szertartást akadályozza.²⁵

A 19. században az egyházi élet intenzitása, így a templomlátogatásé is minden felekezetenél csökkent, de az otthoni vallásos élet régi gyakorlata is alábbhagyott. A napi bibliaolvasást, éneklést, imádkozást, a gyermekek vasárnap délutáni templomi kikérdezését és tanítását elhagyták.²⁶ Az *EPK* szerint a községek elöljárói, akik korábban véteknél tartották volna a vasárnapi istentisztelet elmulasztását, a pásztorok szerződtetését az istentisztelet idején intézték, és nem törődtek azzal, hogy az ifjúság a templomban vagy vallásórán, vagy éppenséggel a kocsmában van. Ha ez ügyben a panaszosok a polgári hatóságot keresték, azok, bár nem mondtak nemet, nem tettek semmit a baj orvoslására.²⁷ Magyarországon a vallás iránti közöny főleg a forradalom után következő abszolút kormányzat idején harapózott el a nép minden rétegében az *EPK* cikkírója szerint.²⁸ Az értelmiség alig járt templomba, ott csak a nagyobb ünnepeken fordult elő.²⁹ Ugyanez a helyzet megfigyelhető volt a katolikus egyházban is.³⁰ A középosztály az Istennek szentelt napokon inkább az egyszerűbb embereket megbotránkoztató dolgokat művelt, akik aztán mégis követték a középosztály példáját. Sokan nemcsak hogy templomba nem

²³ *Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve 16. Fejezet a vasárnap megszegéséről.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenye> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).

²⁴ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).

²⁵ BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN (1949): *A Magyar Református Egyház története.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 346–347.

²⁶ BÍRÓ – BUCSAY – TÓTH – VARGA (1949), 368.

²⁷ *EPK: Surányi Gyula: A vasárnapi iskolákról. II.* 1875. szeptember 9. 282.

²⁸ *EPK: Benedek Áron: Nagy-Borosnyó reformált egyházunknak vázoltos történetrajza.* 1871. december 21. 420. A kiürülő templomokról ír ez időszak kapcsán: BÍRÓ – BUCSAY – TÓTH – VARGA (1949), 352.

²⁹ GYÁNI (1998), 59.; BÍRÓ – BUCSAY – TÓTH – VARGA (1949), 354.

³⁰ SZÁNTÓ Konrád (1985): *A katolikus egyház története II.* Budapest, Ecclesia. 410.

jártak, hanem felcserélték a templomot a mindig nyitva lévő kocsmával. A vasárnapok ily módon hasonlóak lettek a hétköznaphoz.³¹ Az egyházi tiltakozás ellenére Európaszerte sok helyen vasárnap nemhogy nem dolgoztak, hanem még tovább nőtt a munkával töltött napok száma. Míg az Angol Nemzeti Bank a 18. század végén negyvenhét napot volt zárva évente, 1834-ben már csak négy napot.³²

A vasárnap megszentelése ügyében nagy szerepe volt a példaadásnak. Úgy vélték, hogy a vallásos közöny ellen sokat lehetett volna azzal tenni, ha az urakat sikerül a templomba járásra rábírní.³³ Egy, a nyírségi református papi értekezleten elhangzott előadás szerint bár lehet a földesúr annyira tapintatos, hogy nem szól a nép előtt a vallás ellen, de rossz példaadásával nagyon sokat ronthat a gyülekezet valláserkölcsi állapotán. A nép ugyanis soha nem látja őt a templomban. E helyett a szép őszi vasárnapokon agarászni indul, templomi időben.³⁴ A jó példa adása vonatkozott a lelkészekre is, akiktől elvárták, hogy gyermekeiket gondosan neveljék, cselédjeikkel szelíden bánjanak, ne váltogassák. A cselédeket az istentisztelettől ne tartsák vissza, hanem a családjukból valaki vegyen részt azon, akár felesége, akár cselédje vasárnaponként felváltva.³⁵ A svájci vasárnapügyi konferenciával ellenszenvezők azon gúnyolódtak, hogy a papok is vasárnap dolgoznak a legtöbbet, akik mentségükre azt hozzák fel, hogy az, amit ők végeznek, nem munka.³⁶

A vasárnapi istentisztelettől távolmaradókat nemcsak támadták, hanem védtek is egyházi emberek. Mészáros Sámuel református lelkész szerint nem lehet azokra követ vetni, akik a hatnapi munkában testileg kimerülve csak a nagyobb ünnepeken jelennek meg az Úr házában.³⁷

³¹ EPK: *Piscis a capite...* 1871. december 7. 394–395.

³² GRANASZTÓI Péter (2000): Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Tabula könyvek 2. Budapest: Néprajzi Múzeum. 104–105.

³³ PEIL: Lukács Ödön: *Igénytelen nézetek és egy kis elmélkedés a vallásos közöny okai- s gyógyszereiről*. 1877. február 4. 129–134.

³⁴ PEIL: Lukács Ödön: *Igénytelen nézetek és egy kis elmélkedés a vallásos közöny okai- s gyógyszereiről*. 1877. január 28. 103.

³⁵ PEIL: Szutter Károly: „A lelkipásztori gondozás” kérdéséhez. 1876. július 9. 874.

³⁶ PEIL: Elnöki megnyitó "beszéd, mely a pestmegyei ev. esperességnek Domonyban tartott papi konferenciájára alkalmával mondatott, 1877. május 29. Dobronyovszky Károly péteri lelkész, mint elnök által. 1877. június 17. 745–747.

³⁷ PEIL: Mészáros Sámuel: Válasz Szoboszlay DS. úrnak a „mea culpa” című cikkére — Ujévi ajándékok — 1878. január 6. 21–22.

Mások arra mutattak rá, hogy a vasárnapi munka megélhetési kényszerből fakad, aminek nem a nép az oka. Ritka az olyan helység, ahol vasárnap reggel például aratásidőben kaláka ne lett volna. Az ilyen munkát sok esetben alkoholfogyasztás kísérte,³⁸ de alkoholizálás nem ismert ünnep- és hétköznapokat.

2.3. Az istentisztelet védelme

Ausztriában csak egy bizonyos időszakot, az istentiszteletek és körmenetek idejét védtek a törvények,³⁹ így nem lehetett mulatságokat vagy céllövészetet tartani a templomok közvetlen szomszédságában. Egész napi tilalom csak a fő ünnepeken és a nagyhét három utolsó napján volt érvényben.⁴⁰ Megtörtént, hogy csak bizonyos tevékenységeket tiltottak meg például Hollandiában a vasárnapi halászatot-vadászatot.⁴¹

A hetedik nap védelme természetesen foglalkoztatta az egyházi hatóságokat is. A *PEIL* beszámolója szerint a szatmári egyházmegye elvetette azt az indítványt, miszerint a délutáni istentisztelet végéig tiltsanak be minden munkát, zenét és mulatságot, és ehhez vegyék igénybe a polgári hatóságot. A testület úgy vélekedett, hogy a példaadás lehet az igazi megoldás, mivel a kényszereszközök nem alkalmasak a vallásos buzgóság és egyháziasság felélesztésére.⁴² Így az *EPK* túlzott követelésnek tartotta a *Religio* által megfogalmazott kívánságot, miszerint az ünnepi körmeneteket zajos munkával vagy kocsirobogással zavaró egyéneket a 100 forint bírságon túl még szabadságvesztéssel is büntessék, akik így többnyire a katolikus egyház ünnepeit sértenék meg.⁴³ Ez meg is valósult az 1879. évi 40. tc. 52 §. rendelkezésével.⁴⁴ A katolikus fél azonban még később is elvárta, hogy a nyilvános munka tilos legyen ünnepein.⁴⁵

³⁸ *EPK: Puskás Lajos: Vallásos életünkről.* 1875. november 25. 369–371.

³⁹ *EPL: M.S.: A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 265.

⁴⁰ *EPL: M.S.: A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 264.

⁴¹ *EPL: M.S.: Könyvismertetés. Actes du congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28. Septembre au 1 October 1876.* 1877. augusztus 3. 256.

⁴² *PEIL: Kalós Péter: A szatmári ref. egyházmegye gyűlése.* 1878. május 19. 637–638.

⁴³ *EPK: Egyházi és iskolai hírek.* 1878. július 21. 380. Korszerű gondolatok a vasárnap megszenteléséről. *Religio* 1878. augusztus 10. 89–90.; Korszerű gondolatok a vasárnap megszenteléséről. *Religio* 1878. augusztus 14. 97–99.

⁴⁴ *1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról.*

<https://net.jogtar.hu/ezet-ev-torveny?docid=87900040>.TV (utolsó megtekintés dátuma: 2021. június 29.).

⁴⁵ CSÁKY György (1890): *Az ünnepi és vasárnapi munkaszünet. Napi kérdés.* Budapest. 15.

Angliában a boltok, mulatóhelyek, múzeumok vasárnaponként zárva voltak. Aki tehetett, templomba ment, akinek pedig erre nem volt lehetősége, az otthonában Bibliát, imát vagy prédikációt olvasott. Az angolok kegyes gyakorlatát a kontinens eltérő szokásai sem zavarták. Erre például a *Figaró* az angol trónörökös esetét hozta, aki a világkiállítás alkalmával Párizsban tartózkodva nem vett részt a longchamps-i futtatáson, mivel a részvételre még kivételesen sem nyert engedélyt felséges anyjától, Viktória királynőtől. Bezzeg nálunk másként állt a dolog. A *PEIL* tudósítása szerint jó, hogyha a hívek a délelőtti istentiszteleten részt vesznek, délután a legtöbb ember világi gyönyörűségekre merül. Sok helyen a heti vásárokat is vasárnap tartották.⁴⁶

A *PEIL* egyik szerzője szerint, amennyiben az értelmiséget sikerült volna megnyerni az ügynek, vele a vasárnap megszentelésére egyesületeket lehetett volna létrehozni.⁴⁷

3. Kereskedelmi tevékenység az Úr napján

3.1. Vasárnapi vásárok

A vasárnapi vásárlás szerepe állandó kérdés volt a keresztyén egyház története során. A vásárok kérdése nemcsak külföldön volt jelen, hanem hazánkban is. Az ismert, hogy „a vásárok legfontosabb, eredeti kezdőnapja a vasárnap volt. Az egyház kezdetől fogva ellenezte a vasárnapi vásártartást, és az így általában el is maradt. Helyébe legnépszerűbb vásárnappá a hétfő lépett elő.”⁴⁸ Ezt támasztja alá az is, hogy Szent László úgy rendelkezett: „A szent zsinat parancsolja, hogy a ki vasárnap vásárt üt, bontsa el sátorát, a mint állította. Ha pedig ellenkezik, ötvenöt pénzt fizessen.”⁴⁹ Kálmán és Mátyás király is hoz az ünnepi vásárokat tiltó törvényeket.⁵⁰

⁴⁶ *PEIL: Viski: Ön-vád.* 1878. október 13. 1294.

⁴⁷ *PEIL: Lukács Ödön: Igénytelen nézetek és egy kis elmélkedés a vallásos közöny okai s gyógyszereiről.* 1877. február 4. 134.

⁴⁸ DANKÓ Imre (1991): A magyar vásárok néprajza, In: Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz III. Kézművesség.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 675.

⁴⁹ *Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve 16. Fejezet a vasárnap megszegéséről* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).

⁵⁰ CSÁKY (1890), 66–67.

A kérdés évszázadokkal később sem oldódott meg. A reformáció századában is foglalkoztak a vasárnapi piacozással. Az 1591-es csetneki határozatok szerint mindenki örömmel menjen istentiszteletre, s azt csak igen fontos ok miatt mellőzze, „mert ki Istentől van, az Isten igéjét öröme hallgatja”.⁵¹ Tovább tiltották az étel- és italárúsítást a piacon az istentisztelet alatt, hozzátéve: „sőt az egész nap megszenteltessék”. A kocsmákat este kilenckor be kellett zárni.⁵² Fél évszázaddal később Medgyesi Pál leírja Rákóczi Zsigmondhoz 1649. augusztus 23-án kelt levelében, hogy az ő idejében is történt eredménytelen kísérlet a vasárnapi vásár szombatra helyezésére.⁵³ A vásár tilalmára vonatkozó rendelkezés nem érvényesült maradéktalanul egyetlenegy történelmi korban sem. Több száz évvel később, Balogh Ferenc idejében Debrecenben a vásár fő napja a vasárnap volt! Így történt, hogy az októberi vásár délutánján egy ember jelent meg a templomban.⁵⁴

3.2. A szombati bérfizetés hatása, vasárnapi kereskedés

A hatnapos munkahét miatt tárgyalt időszakunkban a heti bért sokan szombatontként kapták meg, így a bevásárlás szükségszerűen vasárnapra esett, ami viszont akadályozta a vasárnapi istentiszteleten való részvételt. A vasárnapügyi társaság ennek kiváltására próbálta elérni a péntek esti bérfizetést, amit nagyobb vállalatok estében szükségszerűen egy csütörtöki bérszámfejtés kellett, hogy megelőzzön.⁵⁵ Ez a törekvés, bár jó elképzelésnek tűnt, a gyakorlatban nem járt sikerrel.⁵⁶ A szombati bérfizetés miatt a vasárnapi bevásárlás továbbra is általános maradt. Ehhez hozzájárult, hogy sok helyen ilyenkor voltak a vásárok. Nem volt alaptalan a kereskedők azon állítása, hogy forgalmuk vasárnap a legnagyobb.⁵⁷ Ennek alapján azt lehetne mondani, hogy az üzlet ellenérdekelte lehetett a vasárnap megtartásában. Azonban nem feltétlenül volt ez így. Balogh Ferenc

⁵¹ PEIL: *Régiségek. Közli: Hörk József.* 1875. április 11. 486.

⁵² PEIL: *Régiségek. Közli: Hörk József.* 1875. április 18. 518.

⁵³ EPK: *Medgyesi Pál levelei. Közli: Szilágyi Sándor.* 1876. december 21. 307–309.

⁵⁴ EPL: *[Balogh Ferenc szerkesztői jegyzete]* EPL 1875. október 15. 378.

⁵⁵ EPL: *M.S.: Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 265.

⁵⁶ EPL: *Könyves János: Genfi nagy gyűlés a vasárnap ügyében.* 1878. november 29. 397.

⁵⁷ EPL: *M.S.: Könyvismertetés. Actes du congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28. Septembre au 1 October 1876.* augusztus 3. 256.

lapja egy pozitív példáról számolt be a *Bulletin Dominical* (Vasárnapi Tudósító), a Vasárnapügyi Társaság lapja nyomán. A tudósítás szól egy francia borkereskedőről, aki mikor vasárnap bezárta üzletét, sokan azt mondták, hogy nem fogják venni a borát, mivel e napon van a vevőknek a legtöbb ideje a vásárlásra. Ezzel szemben forgalma megkilenszereződött, bizonyítva azt, hogy akik a vasárnapot megszentelik, azok sora nem fordul rosszra.⁵⁸ Az önkéntes vasárnap szünnap más országban is téma volt. Brémában hatvanhat kereskedés elhatározta, hogy vasárnap szünnapot tart, másik hatvan pedig úgy döntött, hogy délután kettő után nyit csak ki.⁵⁹ Így tehát ők kétféle módon reagáltak ugyanarra a problémára.

4. Vasárnapi munka

4.1. Régi problémák

A 19. században megvalósuló újfajta munkaszervezés a társadalmi idő átalakításához vezetett. Hatással volt a családi és vallási élet ritmusára is. Megváltoztak az alvási szokások az éjszakai műszak megjelenésével, a szakrális időt pedig a vasárnapi munka bolygatta meg.⁶⁰

A bevásárlás mellett maga a vasárnapi munkavégzés is komoly kérdés maradt számos országban. Ennek nem feltétlen a vallástalanság volt az oka. Sőt sokszor a megváltozott társadalmi és gazdasági helyzet idézte elő a vasárnapi munkavégzést. Balogh lapja észrevételezte, hogy bár egyes országokban a törvények tiltották a nyilvános helyeken a munkát,⁶¹ más országokban törvényhozás, adóbehajtás is előfordult ezen a napon.

A vasárnap kérdése kapcsán idézték I. Napóleont, aki a vasárnappal kapcsolatos püspöki panaszra a következőket felelte:

„Ellenkezik az isteni törvényekkel, az embert — kinek vasárnapokon épen oly szükségei vannak, mint más napokon — eltiltani attól, hogy vasárnap is dolgozzék s megszerezze kenyerét... Még a szent atyák is csak azok számára írják elő a

⁵⁸ *EPL: Különfélék.* 1878. július 5. 233.

⁵⁹ *PEIL: Külföldi egyház és iskola.* 1878. október 20. 1345.

⁶⁰ GRANASZTÓI (2000),104.

⁶¹ *EPL: M.S.: Könyvismertetés. Actes du congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28. September au 1 October 1876.* 1877. augusztus 3. 256.

vasárnapi nyugalmat, kik munkájukkal hétköznap annyit tudnak szerezni; hogy a vasárnapot munka nélkül tölthetik. Igazolja ezt az is, hogy a keresztyén államokban általános gyakorlat volt, hogy a püspök vagy pap engedélyével vasárnap is lehetett dolgozni... A hatalom én vagyok, s népemnek egyszer mindenkorra engedélyt adok, hogy ne szakassza munkáját félbe... Mentől többet dolgozik, annál kevesebbet vétkezik.”⁶²

A vasárnapi munkaszünet sok helyen nem létezett. 1844-ben Pesten kifogásolták, hogy a kézművesek nagy lármával dolgoznak,⁶³ és építkezéseken is gyakran folyt a munka vasárnap. A *PEIL* arról számolt be mintegy harminc évvel később, hogy a közpénzen fenntartott Nemzeti Múzeum épületén úgy dolgoztak a munkások, mintha hétköznap lenne. A *PEIL* cikkírója szerint hiába agítál „Balogh F[erenc] úr Debrecenben a vasárnap megszentelése ügyében, ha már annyira vagyunk, hogy a fővárosban, országos épületen, a hetedik napon a templomba hívó harangszó kongása közé vegyül a kalapácsütés zaja!”⁶⁴ A *PEIL* ugyanezen cikkét idézi a laptárs *EPK* is.⁶⁵

Érdekes fejlemény az, amikor az *EPK* 1878. januári első számában jelzi, hogy a korábbi csütörtöki megjelenés helyett az újság vasárnapi kelettel fog megjelenni, de úgy, hogy a helyi előfizetők a lapot már szombaton kézhez kapják, „s ugyanaz nap vidéki előfizetőink számára is expedáltassék, hogy vasárnap, az Úrnak napján, ők is olvashassák o lapot, mely Isten ügyének van szentelve”.⁶⁶ Ezzel a lap el kívánta kerülni a vasárnapi kiszállítást, egyben olyan időszakot, a vasárnapot célozva meg, amikor az olvasására az idő leginkább alkalmas volt.

A vasárnap megünneplésének ügyével rokonszenvező birtokosok igyekeztek védeni a földművelőket a vasárnapi munkától. Erre példa, hogy egy birtokos olyan szerződést kötött bérlőjével, melyben kimondták, hogy – sürgős esetet leszámítva – nem fog sem a bérlő, sem a munkásai vasárnap dolgozni, és adásvétel sem lesz a birtokon.⁶⁷ Hazánkban voltak „az egyházi

⁶² *EPK: Külföld.* 1877. március 29. 154.

⁶³ GRANASZTÓI (2000), 105.

⁶⁴ *PEIL: Különfélék.* 1878. július 21. 934–935.

⁶⁵ *EPK: Egyházi és iskolai hírek.* 1878. augusztus 4. 380.

⁶⁶ *EPK: Egyházi és iskolai hírek.* 1878. január 6. 11.

⁶⁷ *EPL: Könyves János: Genfi nagy gyűlés a vasárnap ügyében.* 1878. november 29. 397.

életnek olyan szabályai, amelyek az egyszerű földműveseket védték. Ilyen volt az, hogy a robotmunka csak a reggeli könyörgés után kezdődhetett. Az emberek odatámasztották kapáikat, kaszájukat a templom falához, és csak a könyörgés végeztével indultak a mezőre. Ugyanígy védte a család nyugalvét, egészségét a vasárnapi munka tiltása és elítélése.⁶⁸

Németországban nehezményezték, hogy a módosabbak vasárnap adnak-vesznek, szerződéseket készítenek, ebédet adnak. Ezzel, ha magukat nem is, de a cselédjeiket visszatartják az istentisztelettől.⁶⁹ Mindez arra irányította a figyelmet, hogy egy személy, ha maga meg is ünnepli a vasárnapot, tevékenysége révén befolyásolja mások vasárnapját.

Vidéken, különösen ahol nagyobb birtokok voltak, a heti bért leginkább vasárnap [és nem szombaton] fizették, gyakran a templomba készülődés idején vagy istentiszteleti időben. A birtokosok a cselédekkel és az ígásállatokkal vasárnap is úgy dolgoztattak, mint hétköznap.⁷⁰ Az ünnepeknek a hétköznapokkal történő összemosódását lehet megfigyelni a polgári életformában is. Hétköznap tevékenységeket folytattak sokszor vasárnap, de előfordult hétköznapokon kirándulások, kávéházak és vendéglők látogatása, azaz szabadidős tevékenységek végzése.⁷¹

A törvények – ahogy már elhangzott – védték az istentiszteletek, körmenetek idejét, és csak bizonyos tevékenységeket tiltottak. Volt olyan eset is, hogy kifejezetten a hatóság engedélyezte a vasárnapi munkát. Tehát a hatóságok szerepe változó volt.⁷² A vasárnapi munkavégzés előfordult az izraelita bérlők alkalmazásában lévő keresztyén cselédeknel, akik az ünnepnap bármely részében nagy zajjal végzett munkával botránkoztatták meg a vallásos embereket.⁷³

⁶⁸ *Studia et ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867 és 1978 közötti történetéből.* Budapest, MREZS sajtóosztálya, 1983. 229.

⁶⁹ *EPL: M.S.: Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 263.

⁷⁰ *EPK: Piscis a capite...* 1871. december 7. 395.

⁷¹ GYÁNI (1998), 58.

⁷² „eljött a vasárnapi munka, a mire egyes helyeken a szolgabíró dobszóval adott engedelmet, mindez eljő tudom, és eljő vele sok egyéb is, a miről most fogalmunk sincs, de részünk benne ne legyen.” *PEIL* 1877. augusztus 26. 1062.

⁷³ Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1876. június 13. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1875_1879/?pg=0&layout=s (utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).

Mindez azonban nem azt jelentette, hogy a munkát a vasárnap védelmezői nem tartották volna fontosnak. A *PEIL* egyik szerzője, Sántha Károly így írt: „A munkát fél istentiszteletnek tartom én ezt s felette szükségesnek, úgy egyesek mint hazánk anyagi jólétének előmozdítására nézve.”⁷⁴

4.2. Új iparágak, új veszélyek

A vasárnapnak a megjelenő új iparágak voltak a legnagyobb ellenségei. Hollandiában a nagykohók és huták tulajdonosai azt állították, hogy nagy káruk származna a vasárnapi munka megszüntetéséből. Azonban az angol példa, amelyet Balogh saját lapjában leírt, azt mutatta, hogy elegendő vasárnaponként egy-két ember a tűz fenntartására.⁷⁵ Ezzel kapcsolatban ő nem beszélt a gazdasági nyereség vagy veszteség kérdéséről. Számára elsődleges a vasárnap szentségének megóvása, és mindent ennek rendelt alá. A vasutak is sok gondot okoztak működésükkel a vasárnapot szünnapnak, még pontosabban az azt szent napnak tartó vallásos emberek számára. Egy berni vasutas arról számolt be, hogy: „Két év óta egyetlen szabad vasárnapom sem volt; és azok, a kik hisznek az isteni igazságban, nem rettegnek a csapásoktól, melyek társulatainkat érthetendik.”⁷⁶ A vasutasok esetében arra irányult a törekvés, hogy legalább minden harmadik vasárnapjuk legyen szabad, és azt ne tegyék át hétköznapra. Ezt a nem vallásosak is támogatták.⁷⁷ Bár volt rá példa délnémet területen, hogy a szállítmányokat ugyan nem kézbesítették vasárnap, „de minden egyéb nemcsak úgy, de jobban megy vasárnapon mint köznapon, a mennyiben vasárnapokon külön kéjvonatok rendeztetnek”.⁷⁸ Így a személyforgalom a kirándulók miatt még inkább nőtt, és nem csökkent. A képviselők és zsinatok felszólalásai ebben az ügyben eredménytelenek voltak.⁷⁹

⁷⁴ *PEIL*: 1876. december 24. 1634.

⁷⁵ M.S.: Könyvismertetés: *Actes du Congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28 septembre au 1er octobre 1876.*, *EPL* 3(1877/31), 1877. augusztus 3., 256.

⁷⁶ *EPL*: Könyves János: *Genfi nagy gyűlés a vasárnap ügyében.* 1878. november 29. 396–398.

⁷⁷ *PEIL*: Ermel Gyula: *Schweici egyházi és iskolai mozgalmak.* 1875. október 17. 1355.

⁷⁸ *EPL*: M.S.: Könyvismertetés. *A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 264.

⁷⁹ Uo.

5. Összegzés

A vasárnapi munka esetében nem új keletű problémáról volt szó. Azonban a gazdasági élet átalakulása jobban a felszínre hozta a kérdést. A leginkább helytelenített vasárnapi munkák a vasút, az ipar és a kereskedelem területéről kerültek ki.⁸⁰ Érdekes módon a mezőgazdaságot alig említik. Ennek oka nem derül ki – lehet, hogy azt jobban el lehetett fogadni? A tiltott tevékenységek témakörében a kocsmázás, a szabadidős tevékenységek, a szórakozás (zene, bál, multság) és hasonlók szerepelnek.

A vasárnap témája nagy érdeklődésre tartott számot szerte Európában és Amerikában. Bár az államnak jó példával kellett volna elől járni, ez nem mindig így történt; törvényhozás, adóbehajtás is előfordult a vizsgált államokban ezen a napon. Törvények védték az istentiszteletek, körmenetek idejét, és csak bizonyos tevékenységeket, így például a vadászatot tiltották ezen a napon. A kocsmákat tartották a vasárnap legnagyobb ellenségének, de ezek csak Skóciában voltak zárva, más országokban délután már kinyitottak és megteltek. A vasárnapi mulatozás következményei voltak a *lundi bleue*-k, azaz a henyesség hétfői, melyeken az előző napi dorbézolást pihenték ki „az érintettek”.

Maga Balogh is felhasználta lapját ennek a kérdésnek a napirenden való tartására. Előfizetői mellett számított és számíthatott egy jóval nagyobb szimpatizánsi közösségre, mely céljai elérésében segíthette.

A vasárnapi munka és szórakozás megítélésével kapcsolatos hazai egyházi és világi forrásoknak és feldolgozásoknak alapos vizsgálata még további kutatások feladata lehet.⁸¹

Felhasznált irodalom

1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról

<https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ez-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).

1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról. <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=87900040.TV> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. június 29.).

⁸⁰ EPL: *Vasárnap-ügy, genfi congressusra meghívó*. 1876. május 19. 155.

⁸¹ Forgács Gyula foglalkozott a kérdéssel a tárgyalt időszakon túl – ld. FORGÁCS Gyula (1925): *A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve*. Budapest, Magyar Református Egyház. 607–617.

- BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN (1949): *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- CSÁKY György (1890): *Az ünnepi és vasárnapi munkaszünet. Napi kérdés*. Budapest.
- DANKÓ Imre (1991): A magyar vásárok néprajza, In: Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1876. június 13.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1875_1879/?pg=0&layout=s (utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).
- Erdélyi Protestáns Közlöny* 1871, 1875–1878.
- Evangeliumi Protestáns Lap* 1875–1878.
- FORGÁCS Gyula (1925): *A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve* című művében. Budapest, Magyar Református Egyház.
- GRANASZTÓI Péter (2000): Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Tabula könyvek 2. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- GYÁNI Gábor (1998): *Az utca és szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- HECKMANN, Friedrich (1986): *Arbeitszeit und Sonntagsruhe: Stellungnahmen zur Sonntagsarbeit als Beiträge kirchlicher Sozialkritik im 19. Jh.* Essen, Verlag Die Blaue Eule.
- KOVÁCS Ábrahám (2010): *Hitvédelem és egyháziasság: a debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan.
- (2016): *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója*. Budapest, L'Harmattan.
- (2018): New Reformation in Debrecen? Church-Reviving Activity of the Peter Juhász Méliusz' Later Follower – Ferenc Balogh (Debrecen's New Orthodoxy as a New Reformation) | Újreformáció Debrecenben? Méliusz Juhász Péter kései utódjának, Balogh Ferencnek egyház-megújító munkássága (a debreceni újortodoxia mint újreformáció), In: *Historia Ecclesiastica*. IX. 2. 105–118.
- (2019): Is Christ Proclaimed to Christians? The Impact of Scottish Evangelicalism on Hungarian Theology, Piety, and Praxis (1841–1945), In: *Perichoresis*. 17. 4. 111–131.
- (2021) The Impact of Scottish Peregrination on the History of Education: From Darwin to Anglo-Saxon Pedagogy / A skót peregrináció művelődéstörténeti hatása: Darwintól az angolszász pedagógiáig, In: *Historia Ecclesiastica*. 2021/2. 284–294.
- (2022): The Development of Hungarian Traditional Theology | Die Entstehung der ungarischen traditionellen Theologie, In: *Journal for the History of Modern Theology*. 29. 1. 23–44.

- KOVÁCS Teofil (2021): Balogh Ferenc és a Vasárnap Megszentelése Mozgalom az Evangéliumi Protestáns Lap tükrében, In: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.): „... *Tanácsaid hűség és igazság*”. *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Sárospatak, TiREk. 139–154.
[megjelenés előtt]: Ferenc Balogh and the Movement for the Observation of the Sundays, the Lord’s Day in the Light of *Evangéliumi Protestáns Lap*, In: *Evangelical Protestant Journal* Part II.
- LATHION, Valérie (2007): *Un Dimanche pour Dieu ou pour l’homme? Une croisade philanthropique et religieuse pour la défense du dimanche chrétien. Modèles et pratiques aux XIXe et début du XXe siècles*. Genève, Université de Genève.
- MÁRKUS Mihály (1983): Teológiai irányzatok, In: Bartha Tibor – Makkai László (főszerk.): *Studia et ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest: MREZS sajtóosztálya. 155–198.
- ÖTVÖS László (1997): *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*. Debrecen – Budapest, Lux – Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya.
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1875–1878.
- SZÁNTÓ Konrád (1985): *A katolikus egyház története II*. Budapest, Ecclesia.
Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve. 16. Fejezet a vasárnap megszegéséről.
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenye>
(utolsó megtekintés dátuma: 2021. április 7.).
- ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, MREZS Sajtóosztálya.